

واکاوی سازوکار درک از عوامل شهر اسلامی در بین شهروندان منطقه ۲۰ شهر تهران با استفاده از مدلسازی معادلات ساختاری

دریافت مقاله: ۹۸/۶/۳ پذیرش نهایی: ۹۸/۱۲/۱

صفحات: ۴۲۹-۴۴۵

ماندانا حبیبی: گروه شهرسازی، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

Email: chela181@yahoo.com

حسین مجتبی زاده: گروه شهرسازی، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

Email: hosein.mojtabazadeh@gmail.com

چکیده

مرور تاریخ دوره اسلامی بیانگر این امر است که مفاهیم، ارزش‌ها و مبانی اسلامی همواره از اصول شکل‌گیری شهرهای اسلامی بوده است. تجلی‌گاه برجسته این مفاهیم در شهرهای قرون اولیه اسلام به ظهور رسیده است. این امر سبب شد که شهر اسلامی به عنوان فضایی برای رشد و نمو دیگر مفاهیم و اصول پایه‌ای اسلامی گردد. با این وجود با پدید آمدن تفکر مدرن و ظهور جنبش‌های متعدد، شاهد آن هستیم که بسیاری از این مفاهیم با آسیب‌های قابل توجهی رو به رو شده‌اند. منطقه ۲۰ شهر تهران، با توجه به سابقه تاریخی، ارزش‌ها و عناصر موجود در خود نیز از این قاعده مستثنی نبوده است. در همین راستا، پژوهش حاضر با هدف واکاوی سازوکار چگونگی اثرگذاری هریک از عناصر شهر اسلامی بر درک ساکنان این منطقه تاریخی از شهر تهران پرداخته است. برای دستیابی به این هدف، ابتدا مدل مفهومی پژوهش با استفاده از ادبیات موضوع و همچنین بستر تحقیق شکل گرفت که در آن سه بعد اصلی کالبدی، اجتماعی و ارزشی را برای شهرسازی اسلامی در نظر گرفته است. سپس در مرحله بعدی، با استفاده از پیمایش پرسشنامه‌ای و تحلیل آن به روش مدلسازی معادلات ساختاری، چگونگی و تأثیر هریک از این عوامل با توجه به شاخص‌های آنان به عنوان یافته تحقیق تبیین شد. نتایج ناشی از تحلیل یافته‌ها بیانگر این امر هستند که عوامل "ارزشی" بیشترین اثر را درک افراد از شهر اسلامی دارند، این در حالی است که عوامل "اجتماعی و مدنی" و "کالبدی" هرکدام در درجات بعدی اثرگذاری قرار دارند.

کلید واژگان: خوانش شهری، شهر اسلامی، ادراک، عوامل ارزشی، منطقه ۲۰، مدلسازی معادلات ساختاری

مقدمه

شهر اسلامی در حال حاضر در واقع تنها شبّه‌ی از واقعیت است. به نحوی که تنها نامی از آن باقی مانده است تا چه رسد به شهر ایرانی-اسلامی. شهر ایرانی-اسلامی نیز به جز یک نام، جایگاه دیگری در میان تحقیقات علمی و فلسفی ندارد و بیشتر برگرفته از خطبه‌های رهبری بوده که همواره بر تدوین سبک زندگی ایرانی-اسلامی تأکید دارند (موسی پور، ۱۳۹۳). تفکر اسلامی در بطن خود اصولی را ارائه کرد که در طول تاریخ همواره سرلوحه مسلمانان در امور خود بوده است. این امر در بسیاری از پژوهش‌های مرتبط با علوم اسلامی آورده شده است (Blessing, 2016). یکی از این امور، ساخت محیط پیرامون به‌طور کلی و مبحث شهرسازی به‌طور خاص می‌باشد تا آن‌جا که با تورق دقیق تاریخ شهرسازی قبل و بعد از اسلام شاهد تفاوت آشکاری می‌باشیم. واژه‌ی شهر اسلامی در واقع اشاره به شهرهای مناطق خاورمیانه و شمال آفریقا دارد که اولین بار این نوع خاص از شهر در این مناطق شکل گرفت (Awwad, 2017). شرق‌شناسان فرانسوی اولین نویسندگانی بودند که اصطلاح شهر اسلامی را به کار گرفتند و این شهرها را در گروه خاصی دسته‌بندی کردند (فلاح، ۱۳۹۰: ۳۵). ولی هنوز بیان جامع و منسجمی از مفهوم آن وجود ندارد (همان، ص ۴۴). اما با الگوی وارداتی برنامه‌ریزی شهری، بسیاری از ساختارهای فضایی شهر کهن اسلامی که در سرزمین ایران استقرار یافته بودند دچار دگرگونی شدند (زنگانه و همکاران، ۱۳۹۱: ۳۶). معابر شهر سنتی پیاده محور بوده و برای عبور پیاده، چارپایان و گاری با نظم فضایی و سلسله مراتبی خاص خود شکل گرفته بودند و تمدن مدرن با ماشین‌آلات بزرگ و تحت عملکرد اقتصاد سرمایه‌داری که به فضایی جهت گردش کالا نیاز داشت، احداث خیابان امری لازم بود.

از طرفی، در طول تاریخ همواره کوشش تمدن‌های مختلف بر این بوده است تا مسیر حرکت خود را به سوی اهداف عالی‌ه خویش هموار سازند. آدمی در این مسیر دریافته است که محیط اطراف، می‌تواند به عنوان ظرفی ایفای نقش نموده و او را در این حرکت یاری رساند. مکان قلمروی است که اولاً توسط جهان‌بینی انسان تعریف می‌شود؛ ثانیاً، قلمرو ظهور و بروز رفتارها و اعمال انسان؛ و ثالثاً، جایگاه حضور انسان و آثار وی (از جمله شهر و معماری) می‌باشد. این فرایند شکل‌گیری جهان‌بینی و مکان را نیز به روشنی در شکل‌گیری مفاهیم مرتبط با شهر اسلامی درک می‌شود (Boostani et al., 2017).

ضرورت مطالعات شهرسازی اسلامی به دو دسته ضرورت‌های درونی و بیرونی تقسیم می‌شود. ضرورت‌های بیرونی به الزامات، خواسته‌ها و مطالبات بیرون از دانش شهرسازی برای استفاده از دانش شهرسازی مبتنی بر اندیشه اسلامی می‌پردازند. و ضرورت‌های درونی از طرف دیگر، به ضرورت‌های علمی پرداختن به شهرسازی اسلامی توجه دارند. اهم موارد دسته اول بدین شرح‌اند:

- ✓ در سطح بین الملل شرایط بیداری اسلامی و الگوگیری و مطالبه کشورهای مسلمان
- ✓ سیاست‌های کلی کشور و برنامه‌های سطح کلان و بالادستی
- ✓ در سطح ملی حرکت مجامع علمی به سمت تدوین الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت،
- ✓ طرح مباحثی همچون تمدن‌سازی نوین اسلامی
- ✓ برنامه تحول در علوم انسانی

در خصوص ضرورت های درونی نظرات دسته ای از اندیشمندان حوزه شهرسازی و زمینه های مرتبط با آن همچون مدنی پور (۱۳۸۹) در کتاب طراحی شهری خرد، را پاپورت (۲۰۰۶) در طرح "نظریه منشا فرهنگی مجتمع های زیستی" و کرن آرمسترانگ (۲۰۰۳) در کتاب "خداشناسی از ابراهیم تا کنون دین یهود"، مسیحیت و اسلام بر این است که پیدایش شهرها در بستری آیینی و اعتقادی شکل گرفته است. و انتظام محیط را اولین بار اعتقادات مذهبی شکل داده است. فعالیت های باستان شناسان در نمونه هایی همچون هگمتانه به عنوان اولین شهر شناخته شده در تاریخ شهرنشینی ایران، سیلک کاشان، زیگورات چغازنبیل نیز این اندیشه را تقویت می کند. البته در نمونه های بافت تاریخی شهرهای ایران پس از ورود اسلام به ایران نیز تداوم رویکرد اعتقادی در انتظام محیط را تقویت می کند.

ضرورت های پیش گفته الزام به انجام پژوهش در شهرسازی اسلامی را بیش از پیش نمایان ساخته، نظر به این که مطالعات این حوزه معمولاً در کنار مطالعات پژوهش هنر و معماری اسلامی صورت می گیرد. و تاکنون اثری مستقل در زمینه روش شناسی شهرسازی اسلامی انجام نشده است. ضرورت دارد پژوهشی مستقل به شهرسازی اسلامی بپردازد. از آن جا که مبنای استقلال هر حوزه دانش، ریشه در بنیان های نظری آن دارد این تحقیق تمرکز خود را به تدوین روششناسی مطالعات شهرسازی اسلامی معطوف می دارد.

با توجه به نکات گفته شده می توان بیان کرد که در نیم قرن گذشته کالبد و فضاهای شهر ایرانی دستخوش تغییرات متعددی بر مبنای تفکرات مدرن در پیش از انقلاب و سیاست های دستوری شهرسازی اسلامی در پس از انقلاب شده است. بدیهی است این امر سبب ایجاد اغتشاش در یکپارچگی فضایی و معنایی در فضاهای این شهرها شده است. در همین راستا پژوهش حاضر در پی مطالعه منطقه ۲۰ شهر تهران به عنوان نمونه ای که از گذشته تا کنون تغییرات جامعی را در کالبد و فضاهای خود شاهد بوده است و بر مبنای اصول شهرسازی اسلامی می باشد. منطقه ۲۰ تهران از لحاظ موقعیت شهری در جنوب شهر تهران قرار دارد و به عبارتی جنوبی ترین نقطه ای شهر تهران به حساب می آید و از شمال در همسایگی بزرگراه آزادگان در منطقه ۱۵ و از جنوب در مجاورت بزرگراه حرم تا حرم قرار دارد. از آن سو در غرب منطقه ۲۰ به منطقه ۱۹ منتهی می شود و در شرق بزرگراه شهید آوینی آن را محدود می کند. این منطقه که از آن به نام شهر ری یاد می شود از قدیمی ترین نقاط ایران به حساب می آید و از گذشته های دور تا کنون دارای سابقه ای تاریخی بسیار زیادی بوده است و همین مسئله به اهمیت آن بسیار افزوده است و به نوعی می توان آن را تلفیقی از وضعیت شهرسازانه چند گونه فکری از اسلامی تا مدرن تلقی کرد. همچنین آرامگاه ملکوتی شاه عبدالعظیم حسنی یکی از شاخص ترین مکان های منطقه ۲۰ است که بسیار مورد احترام و توجه ساکنین منطقه و کل کشور می باشد. که محل دفن بسیاری از نام آوران تاریخ ایران همچون ستارخان، محمد خیابانی، لطفعلی خان زند و آیت الله کاشانی بوده است. بقعه بی بی شهربانو در کنار کوهی به همین نام یکی دیگر از مکان های شاخص منطقه ۲۰ می باشد که همه ساله بازدیدکنندگان بسیاری را جذب می کند (بحرینی، ۱۳۸۹). در واقع، این تحقیق در پی خوانش شهر معاصر از منظر اصول شهرسازی اسلامی است و به عبارتی می توان بیان کرد که پاسخ به این پرسش اساسی از اهداف اصلی این تحقیق می باشد که درک از شهر ایرانی توسط شهروندان در نمونه مورد مطالعه از چه عواملی اثر می پذیرد و نوع و میزان این روابط چگونه می باشد؟ در راستای رسیدن به این اهداف، ابتدا مدل مفهومی

اثرگذاری شاخص های شهر اسلامی بر شهروندان تبیین خواهد شد و در مرحله بعد این شاخص ها و با استفاده از پیمایش پرسشنامه ای و روش مدلسازی معادلات ساختاری در منطقه ۲۰ شهر تهران مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

تعاریف و ویژگی های شهر اسلامی از نگاه پژوهشگران

اصغر ضرابی و کاووس علی نژاد (۱۳۸۹)، در تحقیقی با موضوع تحلیلی بر عناصر و کاربری های شهری در شهرهای اسلامی به بررسی تاریخ شهر اسلامی و ساخت فیزیکی آن، عناصر اصلی زندگی شهری در دوره ی اسلامی و ابعاد فیزیکی و اجتماعی آن پرداخته اند و در پایان به این نتیجه رسیده اند که با توجه به پشتوانه های قوی فرهنگی و مذهبی کشور ما و هویتی که شهرهای ما در دوره های تاریخی گوناگون داشته اند لزوم یک جهت گیری کارشناسانه در بحث سیمای شهرها (را که یکی از شاخه های مدیریت شهری است) شدت می بخشد. حسن ستاری سار بانقلی (۱۳۹۰)، در مقاله ای با عنوان اصول مدیریت شهری و شهرسازی رسول اکرم (ص) در مدینه النبی به بیان مؤلفه های بنیادین تفکر عملی و نظری پیامبر اکرم (ص) در زمینه ی اصول شهر سازی و مدیریت شهری مدینه النبی پرداخته و در آخر به این نتیجه دست یافته که توسط رسول اکرم (ص) با توجه همزمان به مباحث مادی و معنوی، در باب شهرسازی و مدیریت شهری مدینه النبی به کار گرفته اند بسیار مترقی و پیشرفته بوده اند. زهرا خدایی و علی اکبر تقوایی (۱۳۹۰)، در مقاله ای با عنوان شخصیت شناسی شهر اسلامی، با تأکید بر ابعاد کالبدی شهر اسلامی به تحلیل شخصیت شهر اسلامی پرداخته اند و سرانجام به این نتیجه رسیده اند که اصطلاح شهر اسلامی، بیانگر هویت ویژه ی فرهنگی، اجتماعی و تاریخی خاص ساکنان آن است. فضای کالبدی بیشتر شهرهای اسلامی متأثر از ویژگی های سرزمینی و جغرافیایی آن است که وجود روح مشترک و منتج از مکتب الهی را در آن ها تأیید می کند. مازیار آصفی و الناز ایمانی (۱۳۹۱) در پژوهشی با موضوع چالش های فناوری نوین در معماری و تعامل آن با ارزش های اسلامی به این سؤال پرداخته اند که آیا می توان شاخص هایی را جهت کاربرد فناوری های نوین در راستای ارتقای کیفیات فضایی معماری معاصر با حفظ مبانی هویتی معماری ایرانی- اسلامی تعریف کرد؟ و به این نتیجه رسیده اند که بهره گیری از فناوری های نو در ترکیب با عناصر و فرم های بومی و سنتی، هماهنگ با شرایط اقلیمی، حفظ ارزش های فرهنگی و اجتماعی و اصول معماری بومی و هم چنین استفاده از فناوری های ساخت و مصالح جدید در ایجاد هماهنگی متضاد شفافیت و... بسته به شرایط مکانی-زمانی، مهمترین شاخص های ایجاد مطلوبیت در معماری معاصر ایران به شمار می آیند. محمد مهدی گودرزی سروش و همکاران (۱۳۹۱)، در مقاله ای با موضوع تجلی اندیشه ی اسلامی در شهر با حضور مدرسه در محله به بررسی چگونگی تجلی تفکر و اندیشه ی اسلامی در محله و چگونگی تأثیرپذیری کالبد شهر و معماری از جهان بینی و تفکر و اندیشه یک قوم و ملت پرداخته به این نتیجه رسیده اند که قرآن کریم با سوره های علق و حکم به خواندن به پیامبر اکرم (ص)، حس تفکر و پرسشگری را در انسان به وجود می آورد. حضور مدرسه در اصل حضور روحیه ی جستجوگری و پرسشگری دینی است، به گونه ای که فرد قادر به کشف و طرح مسئله، فرضیه ها و گردآوری اطلاعات، توانایی تجزیه و تحلیل یافته ها و نتیجه گیری می گردد. حسن نظیف (۱۳۹۲)، در مقاله ای با موضوع پایداری اندام های معماری ایرانی در گذر از دوران اسلامی، به این امر پرداخته اند که با

محوریت قرار دادن عامل فرهنگ و معماری در دوره ۶۰ی گذر از دوران اسلامی، تأثیر آن را در استفاده ۶۰ی مجدد از سه اندام معماری ایرانی یعنی گنبدخانه، ایوان و میان ۶۰سرا، که به ترتیب نمونه هایی از فضاهای بسته، نیمه باز و باز هستند، و در قالب معرفی و بررسی اندام ۶۰ها در ابنیه قبل و بعد از اسلام، رهیافتی بر دلایل پایداری آن ها پیدا کنند؛ و به این نتیجه رسیده است که تلاش معماران ایرانی در احیا و حفظ این اندام ۶۰ها و ارزش گذاری و احترام به انسان در رعایت سلسله مراتب فضایی و حفظ و تداوم هویت معماری ایرانی که امروزه به علت اشغال حداکثر سطوح و تضعیف اصالت فضاهای باز و نیمه باز از اهمیت کمتری نسبت به گذشته برخوردار است می تواند الگویی جهت احیای هویت معماری ایرانی باشد.

ارائه مدل مفهومی و تبیین معیارهای شهر اسلامی معاصر

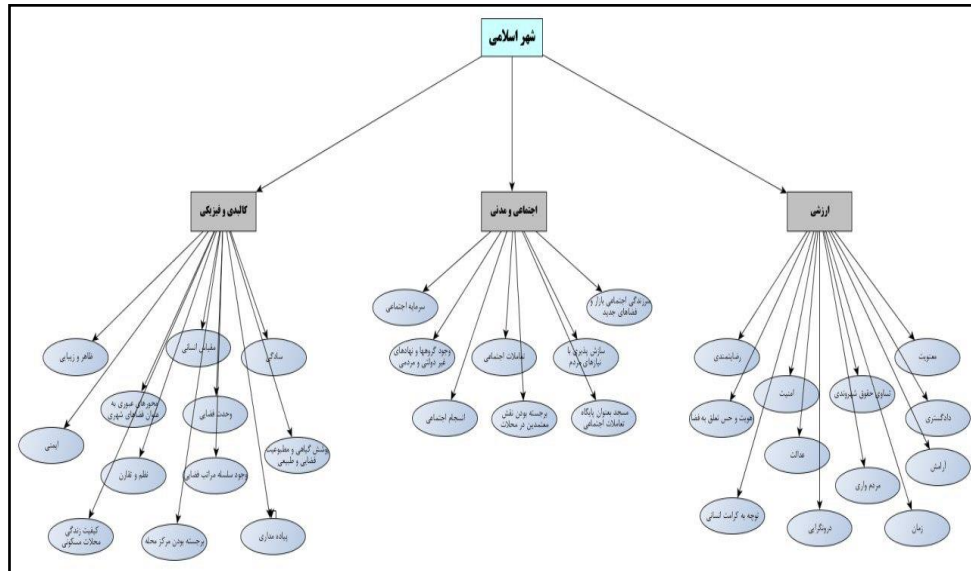
یکی از بهترین گزینه هایی که می تواند شهرهای ما را برای سکونت و زیست همه جانبه مادی و معنوی مسلمانان متناسب گرداند بهره وری عالمانه و مدیرانه از پشتوانه های تاریخی خود است. با بررسی تاریخ اقوام گذشته و دیگر پیامبران الهی چنین بر می آید که شهر اسلامی از تقدس خاصی برخوردار است و باید در جهت گسترش و اعتلای شهر و شهروندان آن از هر نظر کوشید (اوستاد، ۱۳۹۰). شهرهای امروز مسلمین نیز، علاوه بر ارزش هایی که در شهرهای تاریخی متجلی بود، بایستی هم بتواند تجلیگاه سایر ارزش ها باشند و هم این که بتوانند تفسیر و روش جدید تجلی ارزش ها را به گونه ای نمایش دهند که پاسخگوی نیازهای انسان معاصر بوده و الگوی مناسب محیط زیست انسان را ارائه نمایند (نقی زاده، ۱۳۷۸). تحقق این امر با توجه به مشکلات روزافزون شهرهای ما و تقلید صرف از الگوهای غربی ممکن نخواهد بود مگر با بهره گیری از ویژگی های جغرافیای طبیعی و انسانی کشورمان، تعدیل نظاماتی از شهر که مانع تجلی فرهنگ و ارزش های سنتی ما شده اند و ساخت شهری انسانی با توجه به نیازهای شهروند ایرانی می باشد. با توجه به مطالعات انجام شده می توان بیان کرد که در جدول (۱) نمود عینی و شرح معیار متناظر با آن جمع بندی شده است.

جدول (۱). جمع بندی از معیارهای شهر اسلامی (نگارنده)

شرح معیار	نمود عینی
مردم باید بتوانند به سهولت به هر نقطه ای که می خواهند دسترسی داشته و در هر جایی که می توانند و ممکن است زندگی کنند.	دسترسی
باید منافع و امکانات زندگی شهری عادلانه توزیع گردد	توزیع منافع
معماری اسلامی باید به مردم توجه ویژه نماید.	سکونت و برخورداری از امکانات
	پیمون
	نیارش
سادگی مهمترین اصل معماری اسلامی است.	پرهیز از بیهودگی
مسلمانان به حریمیت اهمیت ویژه ای می دهند و زندگی خصوصی خود را از زندگی در بیرون جدا می نمایند	ظاهر ساختمان ها
ایمنی لازمه ثبات شهر های اسلامی است	جنبه های روانی
امنیت خاطر باید برای شهروندان فراهم شود	جنبه های فیزیکی
در اسلام تأکید ویژه ای بر آرامش در خانه می شود	سکونت
مردم اصل هستند و حکومت به نفع ایشان عمل می کند	اصالت بر مردم

مصالح ساختمانی	خودکفایی یعنی عدم وابستگی کامل به خارج این مفهوم با معماری بوم آورد مترادف است
معنویت	توجه به ارزش‌های معنوی
زمان	در نظر گرفتن عامل زمان
دادگستری	توجه به برابری و عدم تولید فضاهای یکجانبه
تعاملات اجتماعی	حضور اجتماعی و تشکیل فضای اجتماعی
آرامش	ایجاد بهزیستی ذهنی برای همه شهروندان
سادگی	پرهیز از پیچیدگی‌های نامفهوم

در تحقیق حاضر با توجه به اهداف آن بسیاری از متون مرتبط با شهر اسلامی مرور و مورد بررسی قرار گرفت. این بررسی‌ها شامل واکاوی در مفهوم و اساس شکل‌گیری شهر اسلامی، تعاریف و مشخصات شهر اسلامی و همچنین معیارها و ابعاد تشکیل‌دهنده آن بوده است. با توجه به تعدد این شاخص‌ها و همچنین عدم سازگاری بسیاری از آن‌ها با شهر امروز، این ابعاد در سه زیر مجموعه "کالبدی و فیزیکی"، "اجتماعی و مدنی" و "ارزشی" دسته‌بندی شدند که در شکل (۱) آورده شده است. در مجموعه عوامل "کالبدی-فیزیکی"، ۱۲ شاخص مقیاس انسانی، نظم و تقارن، پیاده محوری، کیفیت زندگی محلات مسکونی، پیاده مداری، برجسته بودن مرکز محله، وجود سلسله مراتب فضایی، پوشش گیاهی و مطبوعیت فضایی و اقلیمی، برجسته بودن مرکز محلات، ظاهر و زیبایی، وحدت فضایی و کالبدی، ایمنی، سادگی و محورهای عبوری به عنوان فضاهای شهری انتخاب شدند. تعداد ۸ شاخص سازش‌پذیری با نیازهای مردم، برجسته بودن نقش معتمدین در محلات، پایگاه اجتماعی مساجد، سرزندگی اجتماعی بازار و فضاهای خرید، انسجام اجتماعی، تعاملات اجتماعی، سرمایه اجتماعی و وجود گروه‌ها و نهادهای غیر دولتی و مردمی به عنوان عنوان ابعاد "اجتماعی و مدنی" شهر اسلامی در نظر گرفته شد. در رابطه با ابعاد "ارزشی" که با توجه به متون و ادبیات پژوهش اثرگذاری قابل توجهی بر اسلامی شدن یک سکونتگاه انسانی می‌گذارد، شاخص‌های توجه به کرامت انسانی، امنیت، تساوی حقوق شهروندی، هویت‌مندی و حس تعلق به فضا، آرامش، دادگستری، عدالت فضایی، مردم‌واری، درون‌گرایی، رضایتمندی، رفاه و معنویت انتخاب شدند.

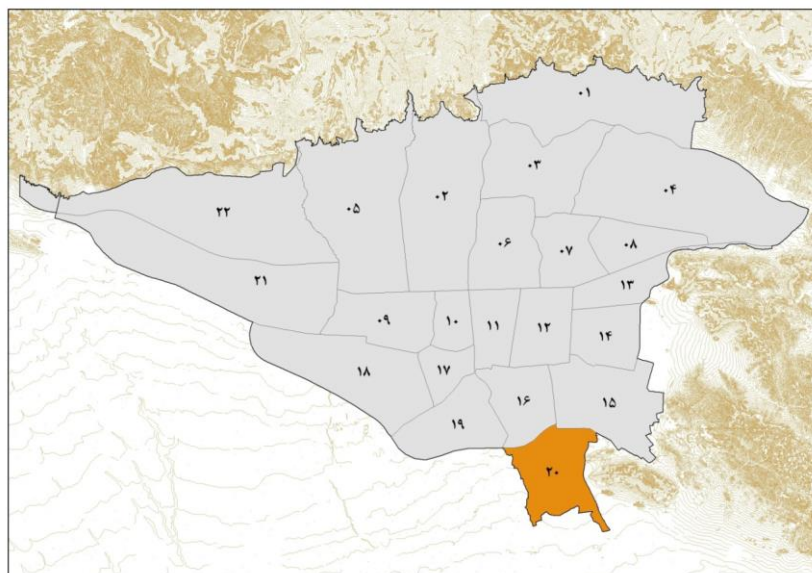
شکل (۱). ابعاد تشکیل دهنده شهر اسلامی به عنوان مدل مفهومی پژوهش (نگارنده، ۱۳۹۷)

روش تحقیق

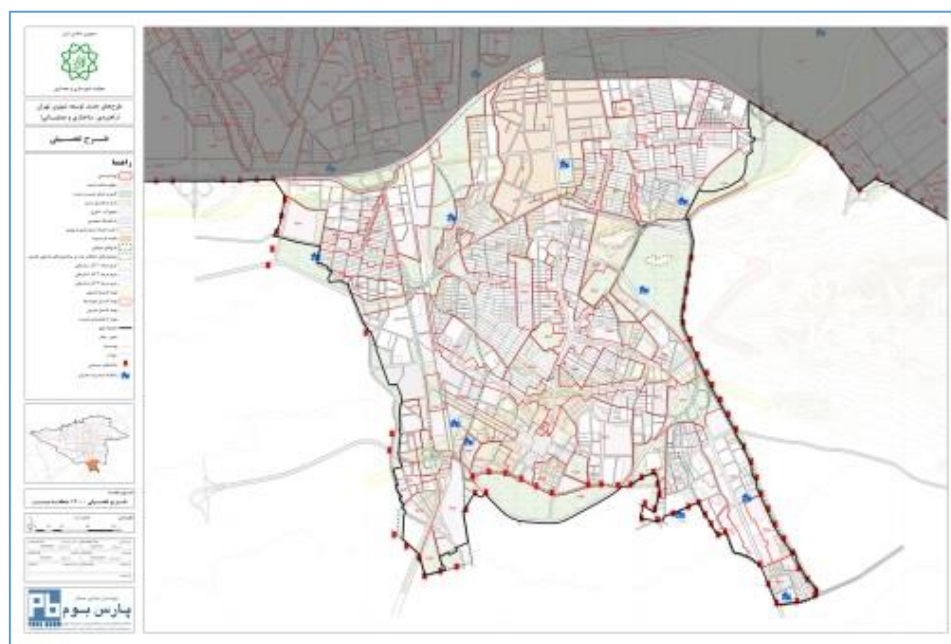
معرفی محدوده مورد مطالعه

منطقه ۲۰ در جنوب تهران و در مجاورت مرز جنوبی شهر قرار گرفته و با وسعتی حدود ۲۳۴۶ هکتار و جمعیتی بالغ بر ۳۳۵۶۰۰ نفر (برمبنای سرشماری سال ۱۳۹۵) از شمال به بزرگراه‌های دولت‌آباد و آزادگان، از شرق به کانال سرخه حصار، از جنوب به کمربندی شهرری و از غرب به محدوده ملاک عمل محدود می‌گردد. همچنین این منطقه از شمال با مناطق ۱۵ و ۱۶ همجوار است.

سابقه و قدمت شش هزار ساله شهرری (منطقه ۲۰) و وجود اماکن و عناصر با ارزش تاریخی و همچنین جذب زوار حرم مطهر حضرت عبدالعظیم، ویژگی‌های بسیار بارز و خاص تاریخی-مذهبی بر این منطقه بخشیده است و آن را نسبت به سایر مناطق تهران، مجزا و متفاوت ساخته. جدا افتادگی کالبدی منطقه از تهران که تا سالیان اخیر نیز ادامه داشته از خصایص بارز این منطقه به شمار می‌آید. علاوه بر ویژگی‌های منحصر به فرد فوق جایگاه این منطقه در سازمان فضایی شهر تهران نیز بسیار شاخص است و به عنوان عنصر اصلی و انسجام بخش فضای شهری تهران به شمار می‌آید. علاوه بر خصلت‌های بارز تاریخی، مذهبی و فرهنگی مذکور می‌توان به وجود چشم‌اندازهای باز به واسطه هم‌جواری با کوه بی بی شهربانو و حریم جنوبی شهر تهران نیز اشاره نمود که پتانسیل مناسب و مطلوبی را جهت توسعه آینده منطقه به همراه دارد. پوشش دسترسی مناسب با توجه به عبور کمربندی تهران (آزادگان) از شمال منطقه و نیز وجود ایستگاه فعال مترو و امکان ارتباط سریع با مرکز تهران و سایر نقاط اصلی آن نیز از ویژگی‌های مثبت و مطلوب منطقه به شمار می‌رود. در عین حال وجود زمین و مسکن ارزان قیمت و سطوح قابل توجه کاربری‌های صنعتی و انبارداری و ضرورت تبدیل آن‌ها به صنایع تولیدی و پاک جهت جذب شاغلین، از مهمترین ویژگی‌ها است اشکال (۲ و ۳) (مشار مهران، ۱۳۹۰).

شکل (۲). موقعیت منطقه ۲۰ در شهر تهران (مشار مهرآزان، ۱۳۹۰)

شکل (۳). محورها و فضاهای موجود در منطقه ۲۰ تهران (مشاور مهرآزان، ۱۳۹۰).

داده و روش کار

در پژوهش حاضر، بنابر ماهیت موضوع، از دو روش توصیفی و تحلیلی به صورت توأمان استفاده شده است. در بخش دیدگاه‌های نظری و مروری بر مطالعات پیشین، روش توصیفی به کار گرفته شده است. در این روش ابتدا

منابع و مأخذ مکتوب از قبیل نشریات و مجلات معتبر داخلی و خارجی جستجو و انتخاب شدند. سپس با استفاده از تکنیک فیش برداری محتویات مورد نظر از منابع مذکور استخراج و پس از تکمیل فیش‌های مسلسل، و مشورت با متخصصان و اساتید راهنما و مشاور، مدل مفهومی پژوهش تبیین شد. در مرحله بعد، جهت دستیابی به روابط علی و شناخت همبستگی و روابط بین متغیرها و شاخص‌ها در مدل مفهومی، از روش تحلیلی استفاده شده است. در این مرحله، ابتدا داده‌های مورد نیاز با استفاده از روش مطالعاتی پیمایشی و از طریق تکنیک پرسشنامه، از جامعه آماری منتخب جمع‌آوری شده، پس از دسته‌بندی و استخراج، با استفاده از روش‌های معمول آماری، مورد سنجش و تحلیل دقیق علمی قرار گرفت. این پژوهش به دنبال "بررسی میزان اثرات عناصر شهر معاصر بر شهروندان با تأکید بر شاخص‌های شهر اسلامی با مطالعه موردی منطقه ۲۰ شهر تهران" بوده است. با توجه به مدل مفهومی تبیین شده، پرسشنامه تحقیق تدوین شد و بعد از توزیع بین ساکنان در نمونه مورد مطالعه و همچنین ویژگی و هدف تحقیق، روش آماری "مدل‌سازی معادلات ساختاری" و به‌عنوان روش تحلیل انتخاب شد. از روش مدل‌سازی معادلات ساختاری به منظور بررسی میزان اثرگذاری هر یک از شاخص‌ها بر درک شهروندان از شهر اسلامی مورد استفاده قرار خواهند گرفت.

نتایج

بررسی ادراکات شهروندان منطقه ۲۰ شهر تهران با توجه به اصول شهر اسلامی

در این بخش داده‌های جمع‌آوری شده از پرسشنامه‌ها که بین ۲۲۵ نفر از منطقه ۲۰ شهر تهران توزیع شد مورد تجزیه و تحلیل آماری قرار گرفت. اطلاعاتی که از اجرای پرسشنامه‌ها به دست آمد، جمع‌آوری و وارد رایانه شد و با استفاده از نرم افزار اس.پی.اس.اس ۲ نسخه ۲۱ و پی ال اس ۳ آماده سازی شد. سپس، با استفاده از روش معادلات ساختاری و ورود داده‌ها به نرم افزار پی.ال.اس رابطه و تأثیر هر یک از مؤلفه‌های پژوهش بر سازمان فضایی مورد بررسی قرار گرفت.

پایایی

ارزشیابی قابلیت اعتماد (پایایی) در اندازه‌گیری، عبارت است از تعیین مقدار تفاوت نمره افراد در نتیجه بی‌ثباتی اندازه‌گیری. (حبیب پور، صفری، ۱۳۹۰: ۳۵۸) در واقع به معنای آن است که آیا روش انتخاب شده، موضوع مورد نظر را به طور دقیق می‌سنجد یا خیر؟ در واقع، ابزار اندازه‌گیری تا چه حد پایایی (قابلیت تکرار) دارد و اگر با همان واحد تحلیل مکرر به کار رود، نتایج یکسانی به دست می‌آید یا خیر؟ به عبارت دیگر، پایایی به میزان ثبات و انسجام درونی اجزای یک مفهوم و این که در صورت تکرار ابزار اندازه‌گیری در شرایط مشابه، نتایج حاصله به چه میزان مشابه‌اند، نیز اطلاق می‌شود (Carmines and Zeller, 1979: 16).

روش آلفای کرونباخ مهم‌ترین و پرکاربردترین روش محاسبه میزان پایایی ابزار اندازه‌گیری در نرم افزار Spss است. روش آلفای کرونباخ، مستلزم تنها یک بار اجرای آزمون است. این روش بستگی به هماهنگی کارکرد آزمودنی از یک سوال به سوال دیگر داشته و محاسبه آن مبتنی بر انحراف استاندارد سئوالات می‌باشد. در نهایت، براساس

2 SPSS

3 Smart PLS

همبستگی درونی سئوالات، مقدار آلفا استخراج می‌شود. چنان‌چه این مقدار بیش تر از ۰,۷ باشد، می‌توان گفت ابزار دارای پایایی بالایی است. به عبارتی، گویه‌های یک مقیاس یا شاخص از همسازی بالایی جهت سنجش آن برخوردارند و برعکس، مقدار کم آلفا دلالت بر پایایی پائین ابزار اندازه‌گیری دارد (حیب پور، صفری، ۱۳۹۰: ۳۵۸).

جدول (۲). بررسی پایایی پژوهش

ضریب آلفای کرونباخ	تعداد سوالات
۰/۸۲۶	۵۰

همانطور که در جدول (۲) مشاهده می‌شود در پژوهش صورت گرفته، مقدار آلفای کرونباخ استاندارد ۰/۸۲۶ می‌باشد که نشان دهنده این می‌باشد که پژوهش صورت گرفته از پایایی مناسبی برخوردار است و نتایج حاصله قابل اتکا است. بنابراین پس از بررسی پایایی پژوهش و مثبت بودن نتایج به تحلیل و ارزیابی می‌پردازیم.

بررسی مدل تحقیق با روش مدل‌سازی معادلات ساختاری

مدل‌یابی معادلات ساختاری (Structural equation modeling: SEM) یک تکنیک تحلیل چند متغیری بسیار کلی و نیرومند از خانواده رگرسیون چند متغیری و به بیان دقیق‌تر بسط "مدل خطی کلی" (General linear model) است. که به پژوهشگر امکان می‌دهد مجموعه‌ای از معادلات رگرسیون را به گونه هم زمان مورد آزمون قرار دهد. مدل‌یابی معادله ساختاری یک رویکرد جامع برای آزمون فرضیه‌هایی درباره روابط متغیرهای مشاهده شده و مکتون است که گاه تحلیل ساختاری کوواریانس، مدل‌یابی علی و گاه نیز لیزرل (IISREL) نامیده شده است اما اصطلاح غالب در این روزها، مدل‌یابی معادله ساختاری یا به گونه خلاصه SEM است (هومن ۱۳۸۴، ۱). در همین راستا، مدل تحقیق حاضر را با استفاده از روش مدل‌سازی معادلات ساختاری و نرم افزار SmartPLS مورد بررسی قرار می‌دهیم. تکنیک Partial Least Squares یا حداقل مربعات جزئی یکی از موضوعاتی است که غالباً در پژوهش‌های اجتماعی و روانشناسی مورد استفاده قرار می‌گیرد. از زمان معرفی مدل‌سازی معادلات ساختاری مبتنی بر کوواریانس که توسط کارل یورسکوگ در سال ۱۹۷۳، این تکنیک توجه بسیار زیادی را در بین محققین تجربی به خود جلب کرده است.

برآورد مدل و ارزشیابی برازندگی مدل عوامل موثر بر درک از شهر اسلامی

مرحله اول بررسی مدل مفهومی در روش مدل‌سازی معادلات ساختاری، بررسی برازش و یا پایایی مدل است. جهت سنجش برازش مدل با استفاده از معادلات ساختاری ۳ متغیر "کالبدی و فیزیکی"، "اجتماعی و مدنی" و "ارزشی" به عنوان ابعاد شهر اسلامی در نمونه مورد مطالعه در نظر گرفته شدند. و با توجه به پرسشنامه تحقیق، برای سنجش این شاخص‌ها جمعا ۵۰ گویه بر اساس چارچوب نظری پژوهش، اختصاص داده شدن. شاخص میانگین واریانس به اشتراک گذاشته (AVE) که توسط فورنل و لارکر (۱۹۸۱) پیشنهاد شد به منظور بررسی برازش و پایایی مدبل مفهومی تحقیق استفاده شد که برای این شاخص حداقل مقدار ۰/۵، مقدار بحرانی در نظر گرفته شده است. بدین معنا است که متغیر پنهان مورد نظر حداقل ۵۰ درصد واریانس مشاهده پذیرهای خود را تبیین می‌کند.

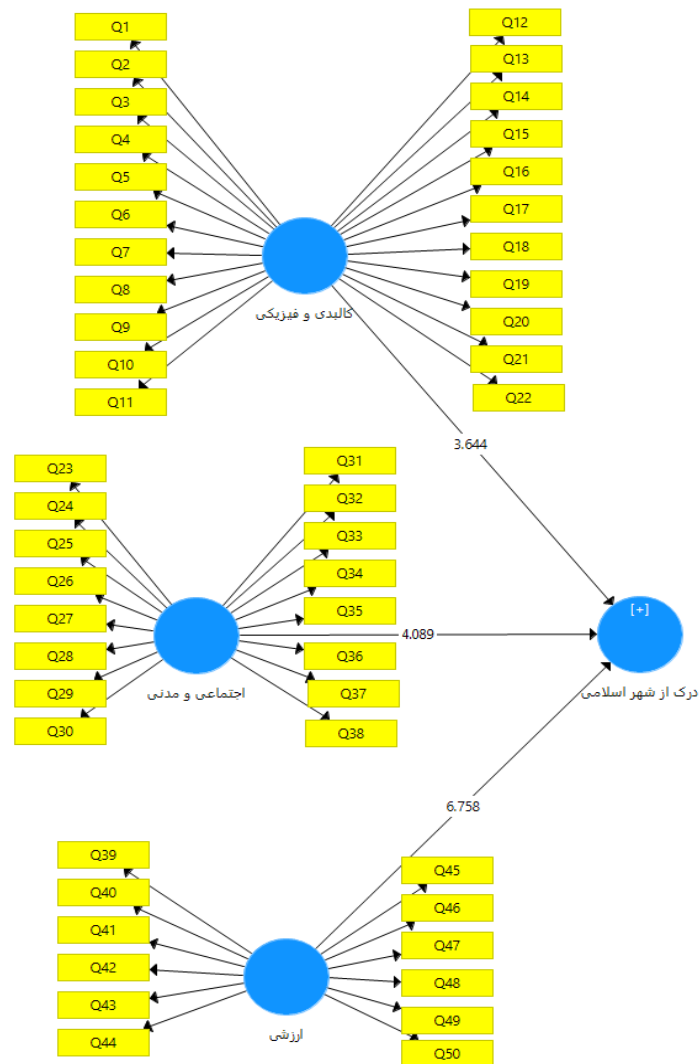
جدول (۳). شاخص روایی همگرایی مدل

مقادیر AVE	شاخص
۰/۵۲۷	کالبدی و فیزیکی
۰/۵۶۱	اجتماعی و مدنی
۰/۶۱۰	ارزشی

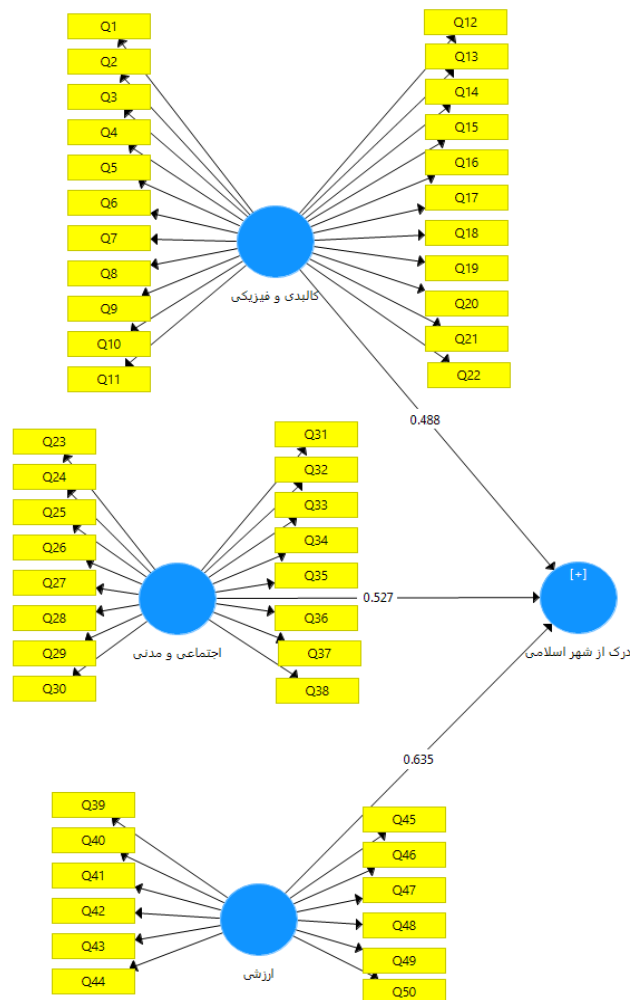
همچنان که در جدول (۳) آمده است، مقادیر AVE تمامی شاخص‌ها بالاتر از ۰/۵ محاسبه شده و روایی همگرایی مدل نیز تأیید می‌شود.

مدل ساختاری و اندازه‌گیری اثرگذاری نوع و شاخص‌های تحقیق

شکل (۵) نشان‌دهنده مدل‌های کلی خروجی نرم افزار PLS است که همزمان هم در برگیرنده مدل ساختاری و هم مدل اندازه‌گیری می‌باشد که در ادامه آن‌ها را به تفصیل تفکیک نموده و مورد بررسی قرار خواهیم داد. برای آزمون فرضیه از آماره t استفاده شد. برای بررسی معنادار بودن روابط نیز از اندازه تی (t-value) استفاده شد که در نرم افزار پی.ا.ال.اس با استفاده از الگوریتم راه اندازی خودکار ۴ به دست می‌آید (آذر و همکاران، ۱۳۹۱). همچنان که در شکل (۵) مشاهده می‌شود مقدار ضریب معناداری (آماره t) برای تمامی متغیرها بیشتر از ۱/۹۶ بوده است، بنابراین تأثیر این عوامل در نمونه مورد مطالعه با ۹۵ درصد اطمینان تأیید می‌شود و این عناصر تأثیر معناداری بر ارتقا درک از شهر اسلامی داشته‌اند.

شکل (۵). مقادیر آماره t در مدل پایه

باید گفت که اگر مقدار ضریب مسیر بین متغیر مکنون مستقل و متغیر مکنون وابسته مثبت باشد نتیجه می‌گیریم که با افزایش متغیر مستقل شاهد افزایش در متغیر وابسته خواهیم بود و بالعکس اگر مقدار ضریب مسیر بین متغیر مکنون مستقل و متغیر مکنون وابسته منفی باشد نتیجه می‌گیریم که با افزایش متغیر مستقل شاهد کاهش در متغیر وابسته خواهیم بود. در شکل (۶) نیز ضریب این هر یک از مسیرها مشخص است و در جدول (۴) ضرایب هر مسیر به تفکیک آورده شده است.

شکل (۶). مقادیر ضرایب مسیر مدل پایه

همانطور که در جدول (۴) مشاهده می‌شود هر ۳ مسیر مدل پژوهش معنادار شده است. همچنین بعد از ارزیابی ارزشی با مقدار ضریب مسیر بالاتر نسبت به سایر مسیرها (۰/۶۳۵)، تأثیر بیشتر در ارتقای درک از شهر اسلامی ذر نمونه مورد مطالعه داشته است.

جدول (۴). آزمون فرضیات و ضرایب مسیر

وضعیت	ضریب مسیر	آماره t	مسیر
پذیرش	۰,۴۸۸	۳,۶۴۴	کالبدی و فیزیکی ← درک از شهر اسلامی
پذیرش	۰,۵۲۷	۴,۰۸۹	اجتماعی و مدنی ← درک از شهر اسلامی
پذیرش	۰,۶۳۵	۶,۷۵۸	ارزشی ← درک از شهر اسلامی

بحث و نتیجه‌گیری

آن چه که امروزه شاهد آن هستیم، بحران در ساختار شهرهای اسلامی است که در نتیجه تزریق فرهنگ بیگانه در افکار و عقاید مردم و همچنین در معماری و شهرسازی ما ایجاد شده است. با توجه به تأثیر متقابل فرهنگ و محیط بر یکدیگر، بی‌توجهی به هر یک منجر به بحران هویت و از خود باختگی می‌گردد. در همین راستا، پژوهش حاضر بر مبنای مطالعه الگوی شهرشناختی اسلامی در منطقه ۲۰ شهر تهران شکل گرفت.

در ابتدای این پژوهش، نقشه راه و کلیات تحقیق در رابطه با شهر اسلامی تبیین شد. اختلاف معنادار بین اصول شهرسازی اسلامی با خوانش ذهنی در منطقه ۲۰ شهر تهران و همچنین اثرگذاری عوامل اجتماعی و فرهنگی بر این خوانش به عنوان فرضیه‌های اصلی تحقیق انتخاب شدند. همچنین در این بخش، روش تحقیق و طرح اولیه تحقیق به طور مختصر تبیین و تعریف شد.

در قسمت مبانی نظری پژوهش، مبانی و تعاریف مرتبط با شهر اسلامی با توجه به آراء و اندیشه‌های صاحب‌نظران تعریف و تبیین شد و در ادامه مدل مفهومی پژوهش بر اساس سه عامل "کالبدی و فیزیکی"، "اجتماعی و مدنی" و "ارزشی" دسته‌بندی تبیین شد. متغیرهای "کالبدی- فیزیکی"، به ۱۲ شاخص مقیاس انسانی، نظم و تقارن، پیاده محوری، کیفیت زندگی محلات مسکونی، پیاده مداری، برجسته بودن مرکز محله، وجود سلسله مراتب فضایی، پوشش گیاهی و مطبوعیت فضایی و اقلیمی، برجسته بودن مرکز محلات، ظاهر و زیبایی، وحدت فضایی و کالبدی، ایمنی، سادگی و محورهای عبوری به عنوان فضاهای شهری تقسیم شدند و همچنین تعداد ۸ شاخص سازش‌پذیری با نیازهای مردم، برجسته بودن نقش معتمدین در محلات، پایگاه اجتماعی مساجد، سرزندگی اجتماعی بازار و فضاهای خرید، انسجام اجتماعی، تعاملات اجتماعی، سرمایه اجتماعی و وجود گروه‌ها و نهادهای غیر دولتی و مردمی به عنوان ابعاد "اجتماعی و مدنی" شهر اسلامی در نظر گرفته شد. در رابطه با ابعاد "ارزشی" شاخص‌های توجه به کرامت انسانی، امنیت، تساوی حقوق شهروندی، هویت‌مندی و حس تعلق به فضا، آرامش، دادگستری، عدالت فضایی، مردم‌واری، درون‌گرایی، رضایت‌مندی، رفاه و معنویت انتخاب شدند.

در قسمت تحلیل داده‌ها، با توجه به پرسشنامه ساختار یافته‌ای که بر مبنای طیف لیکرت طراحی شد و بین شهروندان منطقه ۲۰ شهر تهران توزیع شد، وضعیت شهرشناختی اسلامی این منطقه مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. در بخش بعدی با استخراج رابطه اثرگذاری هر یک از آنان به درک شهروندان از شهر اسلامی در منطقه ۲۰ شهر تهران دسته‌بندی شدند. در نتیجه این تحلیل‌ها، یافته‌های تحقیق تبیین شد.

بررسی‌های آماری نشان داد که عامل "ارزشی" با ضریب تأثیر ۰,۶۲۵، بیشترین اثر را درک افراد از شهر اسلامی دارند، این در حالی است که عوامل "اجتماعی و مدنی" و "کالبدی" هر کدام با ضرایب ۰,۵۲۷ و ۰,۴۸۸ در درجات بعدی اثرگذاری قرار دارند. این امر با مبانی نظری پژوهش که بر مبنای آن شهر اسلامی با ارزش‌های موجود در آن شناخته می‌شود به‌طور معناداری همخوان و سازگار است. در واقع، به نظر می‌رسد همان‌طور که مطالعات بسیاری از پژوهشگران مرتبط با شهر اسلامی آورده شده است (Haldon, Zayyad & Sinclair, 2017):

لایه‌های درونی و معنوی شهر اسلامی به‌طور قابل‌توجهی بر لایه‌های بیرونی و ظاهری آن برتری دارند. اثرگذاری حداکثری عوامل ارزشی بر درک افراد از شهر اسلامی بدان معناست که به هم‌میزان که نمودهای ارزشی و زیرشاخص‌های مرتبط با آن در این منطقه تقویت شوند، می‌توان انتظار داشت که درک افراد از شهر اسلامی

به میزان بارزتری جلوه پیدا کند. البته این اثرات در دو عامل دیگر یعنی کالبدی- فیزیکی و اجتماعی- مدنی قابل مشاهده است. این روابط بدان معنا می‌باشد که شکل‌گیری شهر اسلامی، به‌طور چندوجهی عمل می‌کند و همه عوامل به‌طور پیوسته در درک از آن اثر گذارند. به عبارت دیگر، در سیاست‌گذاری‌های مرتبط با آن بایستی عوامل کالبدی، اجتماعی و ارزشی با یکدیگر دیده شوند. با توجه به تحلیل داده‌ها در روش مدلسازی معادلات ساختاری، می‌توان دریافت که با وجود این‌که عامل اجتماعی، فرهنگی و مدنی بر روی درک افراد از شهر اسلامی اثرگذار بوده است، ولیکن تنها عامل و اثرگذارترین این عوامل نمی‌باشد که این امر بیان‌گر این حقیقت است که با وجود پذیرش این فرضیه، عوامل اثرگذار دیگری نیز وجود دارند. ضمناً، با در نظر گرفتن این امر که این فرضیه با استفاده از روش‌های همبستگی در معادلات ساختاری مورد بررسی قرار گرفته است، روابط بین همه سوالات پرسشنامه در رسیدن به آن مد نظر قرار گرفته است.

منابع

- احمد، پوراحمد، موسوی، سیروس. (۱۳۸۹). ماهیت اجتماعی شهر اسلامی. مطالعات شهر ایرانی اسلامی. (۲): ۱-۱۱.
- آرمسترانگ، کرن. (۱۳۸۷). خدانشناسی از ابراهیم تا کنون دین یهود، مسیحیت و اسلام، ترجمه محسن سپهر، تهران: نشر مرکز.
- اسدی محل چالی، مسعود. (۱۳۹۴). فراتر از شهرسازی، آنچه برنامه‌ریزان و طراحان ایرانی باید بدانند، انتشارات آرمانشهر.
- اعتضادی لادن. (۱۳۷۸). نقش مسجد در ساختار شهرهای مسلمان نشین، ماهنامه مسجد. ۴۴.
- ایمان، محمد تقی و مرادی، گلمراد. (۱۳۹۰). روش‌شناسی نظریه اجتماعی گافمن، فصلنامه علمی پژوهشی جامعه‌شناسی زنان، (۲): ۲.
- ایمان، محمدتقی. (۱۳۸۷). ارزیابی پارادایمی انسان به عنوان عنصر اساسی در طراحی پارادایم الهی، فصل‌نامه حوزه و دانشگاه روش‌شناسی علوم انسانی، ۱۴(۵۴): ۲۵-۴۶.
- باقری، خسرو. (۱۳۸۹). فلسفه آموزش و پرورش در ج.ا.ا، تهران: نشر مدرسه.
- بحرینی، سیدمحسن. (۱۳۸۷). از شار تا شهر، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- بنتون، تد و کرایب، یان. (۱۳۸۴). فلسفه علوم اجتماعی، ترجمه شهناز مسمی پرست و محمود متحد، تهران، آگه.
- پاک سرشت، محمد جعفر. (۱۳۸۴). پژوهش کیفی: ریشه‌ها و مبانی نظری، نامه علوم انسانی، ۱(۱۲): ۹ - ۴۰.
- پاکزاد، جهانشاه. (۱۳۹۰). تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، از آغاز تا دوران قاجار، انتشارات آرمانشهر، تهران.
- پیروزمند، علیرضا. (۱۳۸۹). قلمرو دین در تعیین مفروضات اساسی، ارزش‌ها، رفتارها و نمادها، قم، نشر عابد.
- جابر، دانش. (۱۳۹۰). مبانی شکل‌گیری و اصول سازمان‌یابی کالبد شهر اسلامی، مجله شهر ایرانی- اسلامی، پژوهشکده فرهنگ و هنر، تهران. (۱): ۱.
- جوادی آملی، غلامحسین. (۱۳۸۹). تفسیر انسان به انسان. تهران: مرکز نشر اسرا.
- چالمرز، آلن اف. (۱۳۷۹). چیستی علم: درآمدی بر مکاتب علم‌شناسی فلسفی، ترجمه سعید زیبا کلام، تهران: سمت.

- حکیم، بسیم سلیم، (۱۳۸۱). شهرهای عربی - اسلامی: اصول شهرسازی و ساختمانی، ترجمه محمد حسین ملک احمدی و عارف اقوامی مقدم، تهران، ازمان، چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خدایی زهرا، تقوایی علی اکبر، (۱۳۹۰). شخصیت‌شناسی شهر اسلامی با تأکید بر ابعاد کالبدی شهر اسلامی، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۴.
- دانایی فر، حسن، (۱۳۹۰). روش‌شناسی نظریه پردازی، تهران: نشر سمت.
- دانشپور، زهره، (۱۳۹۰). درآمدی بر نظریه‌های برنامه‌ریزی با تأکید ویژه بر برنامه‌ریزی شهری، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- رضوی پور، مریم سادات و همکاران، (۱۳۹۱). هویت ایرانی اسلامی شهر تهران در گذر زمان، فصلنامه مطالعات ملی، ۱۳(۳).
- زنگانه، احمد، (۱۳۹۲). زوال شهری، فرهنگ واژگان مخاطرات محیطی، جلد اول، قطب علمی تحلیل فضایی مخاطرات محیطی، جهاد دانشگاهی واحد خوارزمی، تهران.
- ساروخانی، باقر، (۱۳۷۵). مروری بر لغت‌نامه‌های علوم اجتماعی، تهران: نشر علمی کیهان.
- سایر، اندرو، (۱۳۸۵). روش در علوم اجتماعی: یک رویکرد رئالیستی، ترجمه عماد افروغ، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی مطالعات فرهنگی.
- ستاری سار بانقلی، حسن، (۱۳۹۰). اصول مدیریت شهری و شهر سازی رسول اکرم(ص) در مدینه النبی، مجله علمی پژوهشی معرفت، ۲۰(۷۱).
- صادقی فسایی، سهیلا و ناصریراد، محسن، (۱۳۹۰). عناصر بنیادین پژوهش کیفی در علوم اجتماعی: هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، روش‌شناسی و روش، مجله مطالعات اجتماعی ایران، ۵(۲).
- فکوهی، ناصر، (۱۳۸۵). انسان‌شناسی شهری؛ تهران: نشر نی؛ چاپ سوم.
- قالیباف، محمد باقر، پورموسوی، سید موسی، (۱۳۹۰). شهرهای جهان اسلام و رویارویی با نوگرایی(مدرنیسم)، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ۲۳۷.
- گلاس، ج. س. و جانسون، و. (۱۳۷۳). اقتصاد، پیشرفت، رکود یا انحطاط، درآمدی بر روش‌شناسی علم اقتصاد، ترجمه محسن رنانی، اصفهان: فلاح ایران.
- گودرزی سروش محمد مهدی، امین زاده گوهرریزی بهناز، نقی زاده محمد، (۱۳۹۱). تجلی اندیشه‌ی اسلامی در شهر با حضور مدرسه در محله، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، ۷.
- لاکاتوش، ایمره، (۱۳۷۵). علم و شبه علم، مجموعه مقالات دیدگاه‌ها و برهان‌ها، ترجمه شاپور اعتماد، تهران: نشر مرکز.
- لیتل، دانیل، (۱۳۸۱). تبیین در علوم اجتماعی، درآمدی به فلسفه علم‌الاجتماع، ترجمه عبدالکریم سروش، چاپ دوم، تهران: نشر صراط.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۲). مجموعه آثار، تهران: صدرا.
- نقره کار، رئیسی و عبدالحمید، محمدمنان، (۱۳۸۷). تحقیق‌پذیری هویت اسلامی در آثار اسلامی. علم و صنعت. ایران. نقی‌زاده، محمد، (۱۳۸۵). تأثیر معماری و شهر بر ارزش‌های فرهنگی.

Awwad, A. B. A. (2017). The development of the Islamic Heritage in Southeast Asia tradition and future Case study-Mosque Architecture in Malaysia Classification of Styles and Possible Influences. development, 13(8), 63-73.

- Blessing, P. (2016). **Rebuilding Anatolia after the Mongol Conquest: Islamic Architecture in the Lands of Rum, 1240–1330**. Routledge.
- Boostani, A., Fratini, F., Misseri, G., Rovero, L., & Tonietti, U. (2018). **A masterpiece of early Islamic architecture: The Noh-Gonbad Mosque in Balkh, Afghanistan**. *Journal of Cultural Heritage*, 32, 248-256.
- Haldon, J. (2016). **Early Islamic Urbanism and Building Activity in Jerusalem and at Hammath Gader**. In *Money, Power and Politics in Early Islamic Syria* (pp. 163-180). Routledge.
- Bin Zayyad, S., & Sinclair, B. R. (2017). **Culture, Context+ Environmental Design: Reconsidering Vernacular in Modern Islamic Urbanism**. *Architectural research: Addressing Societal challenges*, 1, 535-542.